

Психофізіологічні аспекти переходу до інклюзивного навчання дітей із порушеннями зору

У статті обґрунтовано актуальність проблеми навчання дітей молодшого шкільного віку з порушеннями зору. Зосереджено увагу на неоднозначності відношення суспільства до ідеї інклюзивного навчання і нерозумінні деякими вчителями перспектив впровадження нової форми навчання для успішної інтеграції і соціалізації таких дітей в соціокультурний простір.

Ключові слова: інклюзивне навчання, порушення зору, диференційований підхід, корекційно-педагогічний вплив, соціалізація, інтеграція.

Постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Одним із викликів третього тисячоліття є необхідність забезпечення рівного доступу до якісної освіти усіх без винятку людей, незважаючи на расові, соціальні, психофізичні відмінності. Це визначає ефективність суспільного поступу української держави у забезпеченні права кожного її громадянина на повагу, взаєморозуміння та самореалізацію в соціумі. На відміну від традиційної освітньої моделі, що базується на простому засвоєнні та відтворенні інформації, головною метою навчання у XXI столітті є розвиток кожної особистості як повноцінного учасника розбудови демократичного суспільства.

З іншого боку, сьогодні розвиток суспільства й системи освіти відбувається під впливом світової тенденції до зростання кількості людей з інвалідністю. За даними ООН, кожна десята людина (більше 650 млн. осіб) на планеті має фізичні, розумові чи сенсорні порушення, у 25 % всього населення є різні розлади здоров'я. Міністерством соціальної політики України вже зареєстровано близько 3 млн. людей з інвалідністю, зокрема 168 тис. дітей. Крім того, збільшується їх кількість: щорічно реєструється 200-220 тис. осіб, на 450 тис. вагітностей народжується 150 тис. дітей з вродженими вадами, серед яких 20 тис. – із важкими порушеннями.

В умовах становлення інформаційного суспільства в Україні однією з актуальних проблем, що має велике соціальне значення та постає перед педагогічною наукою, професійною та вищою освітою є організація інклюзивної освіти для членів українського суспільства, які за своїм психофізичним станом відносяться до суб'єктів освіти з особливими потребами, зокрема, для осіб із порушеннями зору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні державна політика щодо соціальної підтримки дітей та дорослих із зоровою депривацією ґрунтується на втіленні прогресивних ідей інклюзивного навчання у практику освітньої галузі. Проблема включення осіб із вадами зору в освітній процес загальноосвітньої школи була об'єктом вивчення багатьох зарубіжних та вітчизняних науковців (Л. Виготський, Є. Гоффман, А. Колупаєва, І. Лошакова, А. Матюшкін, М. Махмутов, Д. Мітчелл, С. Рубінштейн, М. Скаткін, Є. Синьова, С. Федоренко та ін.). Узагальнення теоретичного аналізу та практичного досвіду дало можливість виокремити значну кількість різних моделей освітніх систем. Серед основних можна назвати модель розвиваючого навчання (В. Давидов), традиційну (Ж. Мажо, Д. Равіч), раціоналістичну (П. Блум, Б. Скіннер), феноменологічну модель (А. Маслоу, К. Роджерс), які стали підґрунтям інклюзивної освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Гуманізація освітнього процесу дітей з особливими потребами на основі їх інклюзії в загальноосвітні навчальні заклади набуває поширення, і у майбутньому стане успішною за умови зміни ставлення в суспільстві до цих дітей. Сьогодні впроваджується інтенсивний розвиток державної підтримки для осіб з особливими освітніми потребами, спрямований на втілення принципів інклюзивного навчання у практику освітньої галузі.

Однак несприятлива тенденція щодо поширення інвалідності в світі, а в Україні зокрема, спричинила необхідність розв'язання проблеми щодо освіти дітей і молоді з особливими потребами. Значною мірою це зумовлено тим, що повноцінне існування та розвиток людини, зокрема осіб з особливими потребами, неможливі без здобуття якісної

освіти, а професіоналізація та сприяння кар'єрному росту молоді з інвалідністю потребують розбудови такої системи освіти, де запроваджувалося б навчання осіб із різним рівнем здоров'я на паритетних засадах.

Таким чином, недостатня розробленість технологій педагогічної роботи з дітьми молодшого шкільного віку з вадами зору в умовах інклюзивного освітнього простору, спрямованих на розвиток соціальної активності цієї категорії школярів та їхню інтеграцію в середовище навчального закладу зумовили вибір проблематики дослідження.

Важливо зазначити, що з розвитком медицини, з однієї сторони, та із зростанням зубожіння населення, з іншої, відбувається тенденція до збільшення кількості людей з обмеженими фізичними можливостями, зокрема, осіб із різними вадами зору. Бажання бути повноцінним членом суспільства, приймати активну участь в житті країни визначають основний напрям освітньої підготовки та професіоналізації людей з вадами зору. У зв'язку з цим важливого значення набуває інклюзивна освіта, одним із аспектів якої є забезпечення ефективності навчання школярів із вадами зору в загальноосвітньому закладі. Увага зосереджується на соціалізації дітей цієї категорії та досягненні якості навчання. Основною метою інклюзивної освіти є якісні зміни в особистісному розвитку таких дітей. Тому сьогодні перед освітянами, як справедливо підкреслюють М. Боришевський, С. Максименко, Н. Чепелева, висуваються особливі вимоги до професійної компетентності, особистісного ресурсу та морально-психологічних якостей.

Чимало конкретних кроків щодо впровадження інклюзивної освіти зроблено в нашій державі. Зокрема, прийнятий закон «Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти»; діє розроблений план на 2009-2015 рр. «Україна без бар'єрів»; на сьогодні вже 129 тис. дітей інтегровано у дошкільні та загальноосвітні навчальні установи; створено нове положення про ПМПК, програма з української жестової мови; існують програми для 5-9 класів для всіх нозологій; доповнено Класифікатор професій новою кваліфікацією – асистент учителя.

Ми поділяємо думку науковців [3; 4; 5; 7], які стверджують, що існує чимало проблем впровадження інклюзивної освіти. Насамперед недостатньо розроблена нормативно-правова база організаційно-фінансового забезпечення інклюзивної освіти. На досить низькому рівні в освітніх закладах науково-методичне забезпечення навчально-виховного процесу. Потребує подальшого вдосконалення і підготовка відповідних кадрів для роботи в нових умовах.

Принагідно відзначимо, що чимало психолого-педагогічних досліджень орієнтовані в основному на підготовку вчителя загальноосвітньої школи (Н. Богомолва, І. Зімня, Н. Кузьміна, А. Маркова, Л. Мітіна, Л. Петровська, І. Цимбалюк, Н. Чепелева), а кількість праць стосовно роботи педагогічних кадрів в умовах інклюзивного навчання досить обмежена. Тому природно, що сьогодні виникає нагальна потреба перегляду змісту професійної підготовки відповідних спеціалістів. Крім того, варто пам'ятати про неоднозначність відношення суспільства до ідеї інклюзивного навчання дітей з обмеженими можливостями в загальноосвітніх класах і нерозуміння деякими вчителями перспектив впровадження нової форми навчання для успішної інтеграції і соціалізації таких дітей в соціокультурний простір.

У зв'язку з цим значної актуальності набуває знання вчителями психологічних особливостей розвитку особистості дитини як здорової, так і з певними психофізіологічними відхиленнями.

Адже дефект зору ускладнює повноцінний розвиток особистості, виникають труднощі і в процесі навчання. Інклюзивна освіта передбачає організацію відповідного навчального середовища для таких дітей із забезпеченням їх навчальних потреб в умовах загальноосвітнього навчального закладу та врахуванням психологічних особливостей їхнього розвитку.

Зазначене положення базується на вченні Л. Виготського [1] про дитячу дефективність. Характеризуючи різні аномалії, видатний психолог наголошує, що «... дитина, розвиток якої ускладнено дефектом, не є менш розвиненою, ніж її нормальні однолітки, а є інакше розвиненою». У відповідності до цього потрібно використовувати однакові методи навчання й виховання як для здорових, так і для дітей з особливими потребами. Важливого значення при цьому набуває застосування спеціальних способів і засобів передачі знань (наприклад, шрифт Брайля для сліпих). Ми поділяємо думку

вченого, що дитина з дефектом не обов'язково є дефективною дитиною. Провідну роль у розвитку її особистості відіграють саме соціальні чинники, які й формують ступінь дефективності та нормальності цієї дитини.

У роботі зі слабозорими та сліпими дітьми, педагогу важливо знати не лише біологічні характеристики певної зорової вади, а й обов'язково враховувати реакцію дитини на труднощі, з якими вона зустрічається і які впливають з її недостатності. Як справедливо зазначає Л. Виготський, вплив дефекту завжди двоякий і суперечливий: з одного боку, він ускладнює нормальне протікання діяльності організму, з іншого – служить посиленому розвитку інших функцій, які могли б компенсувати недолік: «мінус дефекту перетворюється на плюс компенсації» [1]. Зокрема, вади зорового аналізатора у незрячих заміщуються посиленням розвитком тактильного й слухового аналізаторів.

Тому, тільки комплексний підхід з урахуванням біологічних і соціальних факторів розвитку дитини з вадами зору сприятиме її повноцінній інклюзії та ефективній адаптації й інтеграції у суспільство.

Аналіз літературних джерел щодо питань психічного розвитку дітей з вадами зору дає підстави виокремити два підходи. Ряд вчених (А. Скребицький, А. Щербина, Ф. Цех, К. Бюрклен) ставлять дефект зору в центрі психічного розвитку дитини і недооцінюють компенсаторні можливості інших сенсорних систем. Така позиція неминуче призводить до виділення людей з вадами зору в особливу категорію, які в результаті ізолюваного суспільного життя стоять у психічному розвитку нижче, ніж зрячі.

Привертають увагу дослідження (Т. Катсфорт, В. Вільямс, М. Тобін, В. Коган, А. Литвак, М. Земцова, Л. Солнцева), автори яких відзначають, що діти з вадами зору в процесі цілеспрямованого корекційно-педагогічного впливу не відстають у психічному розвитку від своїх зрячих однолітків, а іноді й випереджають їх. Виходячи з цього, можна сказати, що такий підхід є основою для інклюзивного навчання даної категорії дітей. Поступове входження особливої дитини в колектив загальноосвітнього закладу сприятиме зближенню розвитку дітей із порушенням зору і зрячих.

Водночас варто пам'ятати, що процеси навчання й виховання дітей в умовах зорової депривації мають свої особливості, врахування яких забезпечуватиме повноцінний розвиток особистості. Специфіка навчання і виховання таких дітей виявляється в обліку загальних закономірностей і своєрідності їхнього розвитку, у диференційованому підході, застосуванні спеціальних форм і методів роботи, використанні оригінальних підручників, наочного приладдя і вправ. Пошук оптимальної моделі здобуття освіти дітьми з ушкодженим зором займає чільне місце в освітянському просторі.

У згаданому контексті доцільно, на нашу думку, розглянути основні характеристики психічного розвитку різних категорій дітей із вадами зору.

Дослідження Л. Солнцевої показали, що своєрідність ігрової діяльності сліпої дитини обумовлена бідністю практичного досвіду, слабким розвитком предметної моторики або відносно збереженої мови. Ігрова діяльність протікає у вигляді одноманітно повторюваних рухів, але супроводжується значно вищим рівнем протікання словесної дії. Розрив між промовою і дією не скорочується без спеціального навчання. Сліпа дитина зберігає значні можливості психофізичного розвитку та можливість повноцінного пізнання. Нормальна розумова діяльність сліпої дитини спирається на збережені аналізатори. У такої дитини в умовах спеціального навчання формуються прийоми і способи використання шкірного, слухового, рухового аналізаторів, що представляють сенсорну основу, на якій розвиваються психічні процеси. Саме на цій основі розвиваються вищі форми пізнавальної діяльності (увага, мислення, мова, відтворююча уява, пам'ять), які є провідними в процесі компенсації. Процеси компенсації у сліпих дітей найбільш ефективно протікають у поєднанні з корекційно-виховними заходами з виправлення недоліків рухових функцій, орієнтуванні в просторі [9].

У цілому розвиток вищих пізнавальних процесів (пам'ять, логічне мислення), уваги, мови та мовлення протікає нормально. Дещо уповільнено розвивається конструктивне мислення. Через звуження чуттєвого досвіду порушується

співвідношення між абстрактним і конкретним мисленням: абстрактне мислення не має достатньої опори в конкретних уявленнях. Обмежені можливості порівняння сприймання предметів, утруднене виділення відмінностей в об'єктах, що мають схожі ознаки. Словесно-логічне мислення випереджає розвиток наочно-образного; головним чином ця особливість виявляється в дошкільному і молодшому шкільному віці [7]. Спостерігається своєрідність мови і вербального мислення. Мова формується з деякою затримкою і відрізняється наслідуванням у структурі та інтонації мови дорослих. У дітей з важкими порушеннями зору відзначаються системні порушення мови – несформованість фонетико-фонематичної та лексико-граматичної сторін. Відзначаються обмеженість знань і уявлень про довкілля, недостатність абстрактного мислення, неточна предметна співвіднесеність слів. Спостерігається високий рівень розвитку словесної пам'яті, що дозволяє компенсувати зоровий дефект в процесі навчання. Значно звужені можливості спілкування, взаємодії з навколишнім світом – дитина потребує допомоги дорослих при організації предметної та ігрової діяльності, вона не може нормально спілкуватися з оточуючими.

Варто зауважити, що розвиток слабозорих дітей дещо відрізняється від сліпих, оскільки зір для них залишається основним засобом сприйняття оточуючого світу. Зоровий аналізатор залишається провідним у навчальному процесі, тобто інші аналізатори не замінюють зорових функцій, як це відбувається у сліпих. Слабозорі діти використовують залишковий зір при знайомстві з явищами і предметами навколишньої дійсності, а також при русі і просторовій орієнтації. Однак через недостатність зорового сприйняття огляд навколишньої дійсності у них звужений, уповільнений і неточний, тому їх подання мають якісну своєрідність. Слабозорість робить помітний вплив на психічний розвиток дитини: уповільнені процеси запам'ятовування, утруднені розумові операції, обмежений рух. У дітей із порушеннями зору спостерігається своєрідність емоційно-вольової сфери, характеру і відносин з оточуючими людьми. Такі особливості пояснюються невдачами і труднощами в навчанні, грі, спілкуванні з однолітками. Недостатність зорового аналізатора викликає порушення не тільки зорового сприйняття, але діяльності й особистості в цілому [8].

У сфері сенсорного розвитку відбувається активізація роботи інших аналізаторів (слухового та тактильного), які стають базовими в процесі навчання й виховання. Особливе місце відводиться мовленнєвому спілкуванню, завдяки якому у свідомості дитини з офтальмологічним захворюванням утворюються і зміцнюються зв'язки між словом і предметом, явищем або дією. Словесний опис предмета, зроблений дорослим, дитина підтверджує власним дотиковим обстеженням. Саме за допомогою слухових і дотикових відчуттів такі діти вчаться діяти самостійно [7].

Таким чином, входження таких дітей в початкову ланку загальноосвітньої школи можливий, вважаємо, лише за умови спеціальної підготовки в дитячому навчальному закладові.

У значній кількості спеціальних праць (А. Колупаєва, Є. Дикова-Фаворська, Л. Савчук, Є. Синьова, Ф. Ратнер, А. Юсупова, Н. Семаго, М. Семаго, І. Аверіна, Елен Р. Даніелс, Кей Стаффорд), що стосуються проблеми соціальної адаптації та інтегрування у суспільство дітей з особливостями психофізичного розвитку, зроблено важливий висновок про можливість і необхідність спільного навчання в одному освітньому середовищі як зрячих, так і дітей з різними вадами зору.

Особливо значущою в умовах інклюзії виступає проблема орієнтування у просторі дітей з ушкодженим зором. В залежності від ступеня важкості протікання захворювання, психічного розвитку дитини, сформованих навичок орієнтування, компетентності педагога, розуміння й толерантності школярів залежить ефективність навчання, виховання та реабілітації осіб з інвалідністю по зору. Це стосується як сліпих, так і слабозорих та осліплених дітей. Зазначена тенденція обумовлює диференційовано підійти до процесу входження різних категорій дітей із зоровою депривацією в шкільне загальноосвітнє середовище.

У цьому зв'язку привертає увагу дослідження М. Наумова, який стверджує, що безпосередній зв'язок просторового орієнтування сліпих з їх самостійним пересуванням дозволяє трактувати просторове орієнтування не лише як здатність самостійного пересування, але і як можливість займатися активною діяльністю [6]. Висловлене

міркування узгоджується з результатами доробок Є. Клопоти щодо особливостей переробки інформації й формування просторових уявлень в осіб з порушенням зору, який показує, що процес розпізнавання образів і обробки інформації у зрячих і тотально сліпих людей ідентичний, і відрізняється лише швидкістю та динамікою одержання інформації з навколишнього середовища [2].

Доцільно нагадати, що одним із показників готовності до шкільного навчання є фізична підготовленість дитини. На нашу думку, найпростіше адаптуватися до нових умов слабозорим дітям, оскільки в них на досить високому рівні розвинуті навички самообслуговування та просторова орієнтація. Звичайно, якщо рівень психологічної (інтелектуальної, моральної, соціальної, емоційно-вольової) готовності слабозорої дитини відповідає прийнятним нормам.

Порівняння характеристик розвитку особистості сліпої та слабозорої дитини з їх зрячими однолітками дозволяє нам зробити висновок, що існують певні відмінності у психічному розвитку цих дітей, проте за спеціальної підготовки в дошкільному віці можливе їхнє спільне навчання. Наша думка збігається з міркуваннями В. Бондара, Є. Синьової, І. Кузави, А. Колупаєвої, В. Сергеевої, І. Хозраткулової та ін. про необхідність впровадження інклюзивного навчання для осіб з особливими потребами, зокрема, з вадами зору. Здобуття освіти дітьми з особливостями психофізичного розвитку на основі їх повної соціалізації спонукає до пошуку оптимальних шляхів входження в освітній процес з урахуванням їх запитів.

Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, суттєві зміни в суспільстві, безумовно, впливають і на якість освітньої підготовки підростаючого покоління. Пріоритетним напрямом в розвитку сучасної освітньої політики в нашій державі виступає запровадження інклюзивної освіти, яка є гнучкою індивідуалізованою системою навчання дітей з особливими освітніми потребами в умовах загальноосвітньої школи за місцем проживання. Вона передбачає кардинальні зміни в культурі, політиці та практичній діяльності шкіл, у змісті і методах виховання всебічно розвиненої особистості, що безпосередньо залежать від удосконалення вузівської педагогічної освіти, розвитку особистісних якостей учителя. Професійна грамотна взаємодія вчителя з учнями є основою підвищення ефективності навчально-виховного процесу, невід'ємною частиною якого виступає професійна компетентність педагога, практичне володіння ним основними знаннями, вміннями та навичками роботи з дітьми з особливими освітніми потребами.

Джерела та література

1. Выготский Л. С. Основы дефектологии / Л. С. Выготский. – Спб., М.: Изд-во «Лань», 2003. – 654 с.
2. Клопота Е. А. Переработка информации и формирование пространственных представлений у лиц с нарушением зрения / Е. А. Клопота // Матеріали II міжнарод. наук. конф. «Актуальні проблеми фізичної культури та спорту в сучасних соціально-економічних умовах». – Запоріжжя, 2005. – С. 209-216.
3. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта : реалії та перспективи : [монографія] / А. А. Колупаєва. - К. : Самміт-Книга, 2009. - 272 с.
4. Литвак А. Г. Практикум по тифлопсихологии: Учеб. пособие для студентов дефектол. фак. пед. ин-тов / А. Г. Литвак, В. М. Сорокин, Т. П. Головина. – М.: Просвещение, 1989. – 110 с.
5. Махортова Г. Х. Проблемы психологической адаптации детей с нарушениями зрения в условиях массовой школы / Г. Х. Махортова // Дефектология. – 1996. – № 4. – С.45-50.
6. Наумов М. Н. Обучение слепых пространственной ориентировке: Учебн. пособ. / М. Н. Наумов. – М.: ВОС, 1982. – 115 с.
7. Основы специальной психологии: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / Л. В. Кузнецова, Л. И. Переслени, Л. И. Солнцева и др.; Под ред. Л. В. Кузнецовой. – 2-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 480 с.
8. Синьова Є. П. Тифлопсихологія : Підручник / Є. П. Синьова. – К. : Знання, 2008. – 365 с.
9. Солнцева Л. И. Развитие компенсаторных процессов у слепых детей дошкольного возраста / Л. И. Солнцева. – М.: Педагогика, 1980. – 180 с.

References

1. Vygotskij L. S. Osnovy defektologii / L. S. Vygotskij. – Spb., M.: Izd-vo «Lan'», 2003. – 654 s.
 2. Klopota E. A. Pererabotka informacii i formirovanie prostranstvennyh predstavlenij u lic s narusheniem zrenija / E. A. Klopota // Materiali II mizhнарод. наук. конф. «Aktual'ni problemi fizichnoї kul'turi ta sportu v suchasnih social'no-ekonomichnih umovah». – Zaporizhzhja, 2005. – S. 209-216.
 3. Kolupayeva A. A. Inklyuzy`vna osvita : realiyi ta perspekty`vy` : [monografiya] / A. A. Kolupayeva. - K. : Sammit-Kny`ga, 2009. - 272 s.
 4. Litvak A. G. Praktikum po tiflopsihologii: Ucheb. posobie dlja studentov defektol. fak. ped. in-tov / A. G. Litvak, V. M. Sorokin, T. P. Golovina. – M.: Prosveshhenie, 1989. – 110 s.
 5. Mahortova G. H. Problemy psihologicheskoy adaptacii detej s narushenijami zrenija v uslovijah massovoj shkoly / G. H. Mahortova // Defektologija. – 1996. – № 4. – S.45-50.
 6. Naumov M. N. Obuchenie slepyh prostranstvennoj orientirovke: Uchebn. posob. / M. N. Naumov. – M.: VOS, 1982. – 115 s.
-

7. Osnovy special'noj psihologii: Ucheb. posobie dlja stud. sred. ped. ucheb, zavedenij / L. V. Kuznecova, L. I. Peresleni, L. I. Solnceva i dr.; Pod red. L. V. Kuznecovoj. – 2-e izd., ster. – M.: Izdatel'skij centr «Akademija», 2005. – 480 s.
8. Sy`n`ova Ye. P. Ty`flopsy`xologiya : Pidruchny`k / Ye. P. Sy`n`ova. – K. : Znannya, 2008. – 365 s.
9. Solnceva L. I. Razvitie kompensatornyh processov u slepyh detej doskol'nogo vozrasta / L. I. Solnceva. – M.: Pedagogika, 1980. – 180 s.

Стасюк Людмила, Слюсар Марина. Психофизиологические аспекты перехода к инклюзивному обучению детей с нарушениями зрения. В статье обосновано актуальность проблемы обучения детей младшего школьного возраста с нарушениями зрения. Сосредоточено на неоднозначности отношения общества к идее инклюзивного обучения и непонимании некоторыми учителями перспектив внедрения новой формы обучения для успешной интеграции и социализации таких детей в социокультурное пространство.

Ключевые слова: инклюзивное обучение, нарушение зрения, дифференцированный подход, коррекционно-педагогическое воздействие, социализация, интеграция.

Stasiuk Liudmila, Slusar Marina. Psychophysiological aspects of the transition to inclusive education of children with visual impairments. The article rightly relevance of teaching primary school children with visual impairments. The emphasis on social ambiguity related to the idea of inclusive education and lack of understanding of some teachers perspectives of new forms of training for a successful integration and socialization of children in socio-cultural space.

Keywords: inclusive education, visual impairment, a differentiated approach, remedial teaching effect, socialization, integration.